

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА СВОЄРІДНІСТЬ КОСМОЛОГІЧНОЇ КАЗКИ ДНІПРОВОЇ ЧАЙКИ

Стаття присвячена аналізу космологічної казки кінця XIX- початку XX ст., що здійснено на прикладі творів Дніпрової Чайки «Казка про Сонце та його сина» та «Краплі-манрівниці». Окреслено місце космологічної казки в традиційних класифікаціях казки. Виділено космологічні образи-символи.

Ключові слова: літературна казка, космологія, образ, символ.

Статья посвящена анализу космологической сказки конца XIX-начала XX вв., что осуществлено на примере произведений Днепровой Чайки «Сказка о Солнце и его сыне» и «Капли-путешественницы». Определено место космологической сказки в традиционных классификациях сказки. Выделены космологические образы-символы.

Ключевые слова: литературная сказка, космология, образ, символ.

The article is devoted to the analysis of cosmologic fairy-tale of XIX -beginning XX centuries which was done by the example of Dniprova's Chaika compositions, namely "Fairy-tale about the Sun and its Son" and "Travelling Droppings". The value of cosmologic fairy-tale in traditional fairy-tales classifications is outlined. Cosmologic characters-symbols are distinguished.

Key words: a literary fairy-tale, cosmology, a character, a symbol.

Світовий розвиток літературної казки пов'язаний з гоніннями, запереченнями, дискусіями та заборонами. З найдавніших часів навколо цього жанру точилися запеклі суперечки, заборони церковниками (XI - XII ст.) і дворянством. Загальне визнання літературна казка здобула на початку XIX століття як один з основних жанрів для дитячого читання. Але педагоги, вихователі, письменники та літературознавці впродовж тривалого часу негативно ставилися до неї, мотивуючи це тим, що казки, спотворюючи дійсність, розвивають у душі дитини віру в надзвичайне, що в цілому погано впливає на дитячу психіку. Та якщо в першій половині XIX ст. суперечки щодо казки мали власне педагогічний та літературознавчий характер, то на межі XIX -XX ст. літературна казка стає «рятівним» жанром, своєрідною екологічною нішею для багатьох українських письменників. Так, прагнучи обійти заборони царської цензури, долаючи неймовірні перешкоди і суворі заборони української мови (Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876), вони творили українську літературу та один із найпопулярніших її жанрів казку.

Літературна казка межі століть (періоду раннього українського модернізму) є унікальним і самобутнім явищем. У цей період створюються нові види казки: патріотична, різдвяна, демологічна та космологічна казка. Предметом нашого дослідження є космологічна казка, героями якої є космологічні образи: сонце, місяць, зорі, земля, вода, вітер. Метою нашого дослідження і є спроба з'ясувати на матеріалі конкретних творів Дніпрової Чайки особливості функціонування та трансформації космологічних образів-символів у літературній казці.

Помітною постаттю українського літературного процесу зламу XIX-XX століть є письменниця демократичного напрямку Людмила Олексіївна Березіна-Василевська, більш відома як Дніпрової Чайка (1861-1927). За визначенням Я. Голобородька, Дніпрової Чайка - цікава постать на терені літературної України, натура діяльна, енергійна, безпосередня у вираженні своїх почуттів і внутрішніх станів. Її життєва активність характеризувалася непересічністю й різноспрямованістю. Вона бралася за чимало справ і багато намагалася зробити. Вона належала до типу соціально дієвих жінок, переймалася подіями соціополітичного звучання й брала в них досить помітну участь. Так, у 1903-1904 роках Дніпрової Чайка входила до складу херсонської організації допомоги політв'язням. 1905 року письменницю було заарештовано за розповсюдження забороненої літератури, її рукописи конфісковано. У період 1905-1907 років вона симпатизувала прихильникам революційних ідей, висловлювала радикальні думки й уподобання [1, с.155-156].

Крім громадської діяльності письменниці, привертає увагу її багата й різножанрова літературна спадщина, серед них і твори для дітей, зокрема у період 1890 і до 1921 років. Вірші («Зима», «Весна», «Осінь»), й оповідання («Буряк»), і казки («Краплі-мандрівниці», «Казка про Сонце та його сина», «Грецька казка»), і лібрето опер, музику до яких писав М. Лисенко («Коза-дереза», «Зима і весна», «Пан Коцький»), та багато інших.

Зауважимо, що серед дитячих творів авторки, саме опери були високо оцінені літературознавцями. Так, наприклад, дослідник життя і творчості Дніпрової Чайки В. Пінчук зазначив: «Опери Дніпрової Чайки сповнені життєствердними настроями, поетичною красою, вони виховують у дітей віру в перемогу добра, справедливості, в торжество всього світлого й радісного в житті» [5, с.202]. Але найцікавішими у творчому доробку Дніпрової Чайки нам видаються казки, які ми класифікуємо як космологічні («Казка про Сонце та його сина» та «Краплі-мандрівниці»).

Слід зазначити, що в традиційних класифікаціях літературної казки космологічна казка взагалі відсутня. Не знаходимо її у класифікації Івана Франка [9], що свого часу критикував М.Грушевський, наголошуючи на тому, що така класифікація має в собі помилку і класифікувати потрібно не складні комбінації, а прості мотиви [2]. М. Грушевський у своїй праці «Історія української літератури» [2] теж не дає класифікації казок, а називає головні казкові мотиви, виділяючи й космічні сили чи космічні образи, що є ознакою власне космологічної казки.

Цікавим є той факт, що російський дослідник фольклору, зокрема казки, В. Пропп свого часу аналогічно критикував класифікацію казок

А. Аарне, за якою виділяв казки про тварин, власне казки та анекдоти.

В. Пропп наголошував, що неправильність і незручність такої класифікації відкриваються тільки при детальному ознайомленні з нею. За такою класифікацією казка «Сонце, мороз та вітер» потрапляють до типу казок «про інших тварин та предметів» [7, с.109].

Космологічна казка досліджувалася передусім у зв'язку з народною казкою, а не літературною. Так, О. Проконова у своїй праці «Космогонічні витoki української казки» докладно розглядає народну казку, виділяючи в ній такі космологічні образи, як земля, вода (жива, мертва), сонце, зорі, місяць, світове дерево, смерть, камінь та ін. До народних космологічних казок авторка зараховує відомі казки «Курочка Ряба», «Кума - Смерть», «Життя і Смерть», «Як Іванко до Сонця ходив» та ін. [6]. До питання космогонії в українському фольклорі звертався й О. Зайченко акцентуючи увагу на біологічних метафорах у розкритті теми створення світу і на давньоукраїнських космогонічних образах [4].

Етимологія слова «космологія» пов'язана із філософсько-науковим розглядом Всесвіту, особливо з позицій його виникнення [8, с.224]. Поява космології сягає глибокої давнини (спостереження й нотатки вавилонських та єгипетських жерців). Як тільки людина почала мислити, її почали цікавити питання світобудови, які пояснювалися в контексті міфу, який, у свою чергу, є основою народних казок. Отже, космологічні казки - найдавніший пласт фольклору, на відміну від казок про тварин та казок героїчних і соціально-побутових. Можливо, це зумовлено солярним культом, бо поклоніння Сонцю - одна з давніх форм релігії. Згадки про літературну космологічну казку зустрічаємо у статті Валерія Шевчука «Українська класична літературна казка та шляхи її розвитку» [10], де крім твору Дніпрової Чайки («Казка про Сонце та його сина»), згадано казку Панаса Мирного («Казка про Правду та Кривду»), Михайла Жука («Правда і Неправда») та твір анонімного автора «Казка про царевича та його брата Івана Білого» [10]. До космологічної казки можна віднести також твори Дніпрової Чайки «Краплі-мандрівниці», Василя Гнилосоира «Верба» та Івана Нечуя-Левицького «Скривджені й не скривджені».

Прикметною особливістю літературної космологічної казки є те, що провідне місце в її образній системі належить образу сонця - героїчному образу, королю неба зображеного в антропоморфному вигляді чоловіком або жінкою, але не дитиною. Дітьми ж сонця зазвичай постають образи вечірньої зорі, зірочок та сонячного проміння. У казці Дніпрової Чайки «Про Сонце та його сина» (1891) Сонце уособлено в образі батька сонячного проміння. У творі чітко окреслені дії і роль сонця та проміння у Всесвіті: *«От і цар-сонце за ними впливає та таке ясне, веселе! Та як глянуло на весь божий мир, та так усе й заворушилось, засміялось, заспівало! І поплило собі сонечко до Бога на нараду, а тим часом його сини полетіли геть по цілій землі. Одні почали золотити річку та море, другі узялися до снігових гір: повбирали їх у*

діамантові віночки, треті милують, пестять траву на луках, дерева по садках, збіжжя на нивах. Усім знайшлася робота... »[3, с.28]. Крім сонця-батька та його дітей-променів, у казці діють ще місяць, зірочки-дівочки, світова зірка та вітер. Головним же героєм названої казки є сонячний промінь - найменший із синів сонця, якому не знайшлося роботи, і він ненавмисне заподіяв шкоду білій маківці, маленькому хлопчику, двом школярам, в'язневі тому, що «почав з цікавості заглядати у кожну темну щілинку» [3, с.28]. За те, що маленький сонцевич накоїв шкоди, він був покараний батьком-Сонцем, яке наказало вітрові, своєму прикажчикові здійснити бурю. Коли почався дощ і град, промінчик не витримав: «Ні, - каже, - цього вже я не допущу, щоб за мою провину так сікли бідних неповинних! Коли хочеш, пане вітре, січи мене». І ліг він під холодні льодові різки, а вітер радіє, а вітер знуцається над панською дитиною! Не стерпіло сонце. «А зась!» - крикнуло воно, і вітер відразу підібрав свої поли та й утік у безодню» [3, с.33]. Ситуаційно розгортається мотив жертвності: промінчик, не бажаючи людям збитків від бурі, сам лягає під градові різки. Паралельно постає мотив батьківського всепрощення: сонечко, лягаючи спати, довго милувало свого малого сина: «Ти в мене, - каже, - добра дитина, хоч і не дуже ще розумна й обережна, але гаряче в тебе серце, як і в мене». І весело стало променеві, так що зразу забувся він, як його градом висічено» [3, с.33].

У творі «Казка про Сонце та його сина» відображено народні вірування й уявлення, пов'язані з сонцем, зокрема віщування погоди: «аж сонечко стоїть на краю неба, та таке червоне, таке сердите, що аж люди на землі це запримітили й казали: «Оце завтра буде якась негода, ач як сонце розжесвілось, та ще й у хмару сідає»[3, с.32] та передбачення кінця світу: «На другий день устало сонечко змучене, бліде, а потім ще взяло та й покрилося чорною-пречорною завісою, так що й на небі і на землі стало темно, як уночі. Люди перелякались: «Ой, сонце міниться! Ой, кінець світу!» І пішов переляк по всій землі! Скотина реве, коні жахаються, півні кукурікають, люди плачуть» [3, с.38]. А все це було через те, що сонце знову розгнівалося на свого невгамовного сина, який почав заглядати в людські серця, де ховалися злоба, хитрість, заздрість, ворожнеча. Звідси йде зовсім інше розуміння цієї казки. Враховуючи демократичні переконання та просвітницьку діяльність Дніпрової Чайки, а також час написання твору, можемо зробити висновок, що сонячний промінь - це уособлення тих поодиноких випадків світочів народних, які боролися проти темноти й неосвіченості, проти пануючої соціальної нерівності: «Вжахнувся промінь і вже згори хотів згаснути, коли як гляне навкруги, що скрізь темно та сумно, - забув і своє горе й кинувся помагати бідним дітям землі: розсипався увесь на дрібненькі іскри і запав у людські серця»[3, с.39]. Іскрами в серцях є найкращі людські риси - доброта, здатність співчувати, любити людей і свій край.

Фінал твору є філософським: «От тільки шкода, що з того часу багато літ проминуло, намножилося людей сила-сила! І вже не кожному дістається по сонячній іскринці» [3, с.39]. Письменниця наголошує на тому,

що «сонячні» риси людей існують так давно, що втрачають свою силу й актуальність. Авторка закликає плекати в серцях почуття людяності, відданості, вдячності й справедливості. Адже *«хто не вгасив у собі ясної іскринки: у того чоловіка і в очах же сонячний промінь, і в голосі дзвенить ласкою, і що не робить той чоловік, усе він робить на добро та на користь людям»* [3, с.39]. Таким чином, «Казка про Сонце та його сина» є космологічною і філософсько-гуманістичною водночас.

Твір «Краплі-мандрівниці» також можна вважати космологічною казкою. Через розуміння явищ природи героєм, хлопчиком Павлусем, письменниця зображує чотири пори року. Природа у казці виступає як жива істота. Космологічні образи - краплі, які розмовляють, співають, радіють, гніваються; земля «глухо і німо журиться», «важко дихає, дощику просить»; «сивая хмарка засумувала»; «вранці ясне сонечко засміялося», "сипле перли і коралі». Ці та інші метафори й епітети надають твору особливої мелодики, і це полегшує сприймання змісту казки. Цей твір, на відміну від вищерозглянутого є простим за змістом, має пізнавально-розважальну мету і розрахований безпосередньо на дитячу аудиторію дошкільного віку.

Аналізуючи космологічні казки Дніпрової Чайки, доходимо висновків, що в образній системі творів провідне місце займають космологічні образи-символи: Сонце, Місяць, Зорі, Вітер, Вода та персоніфіковані абстрактні поняття, які здебільшого є уособленням людей. Тому цілком закономірно, що доля й поведінка героїв завжди адекватна їхнім людським моральним рисам, їхньому характеру, життєвим прагненням - ставленню до інших людей, до добра і зла, до правди і кривди, як їх розуміє народ, представником якого є письменник.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Голобородько Я. Дніпрова Чайка: Файли долі та творчості / Я. Голобородько // Вітчизна. - 2005. - № 7-8. - С. 155-162.
2. Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. / М. Грушевський . - Т. 1. - К.: Либідь, 1993. - С. 392.
3. Дніпрова Чайка Проводи Сніговика-Снігуровича / Дніпрова Чайка -К.: Школа, 2009.-208 с.
4. Зайченко О. Біологічні метафори створення світу. Давньоукраїнські космогонічні образи / О. Зайченко // Укр. мова та літ. - 2005. - №24. -С. 10-11.
5. Пінчук В. Золоті сліди / В. Пінчук // Вітчизна. - 1970. - №7. - С. 196-204

6. Прокопова О. Космогонічні витоки української казки / О. Прокопова // Українська література в загальноосвітній школі. - 2006. - №1. С. 37.
7. Пропп В. Русская сказка / В. Пропп. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984. -333с.
8. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 2002. -576 с.
9. Франко І. Національний колорит у казках Бодянського /І. Франко // Франко І. Твори : У 50 т. - Т. 34. - К.: Наук, думка, 1981. - С. 449456.
10. Шевчук В. Українська класична літературна казка та шляхи її розвитку / В. Шевчук // Срібна книга казок: українські літературні казки / Упоряд. Ю. Винничук. - К.: Веселка, 1992. - С. 5-14.